

Magyarok a szerb–jugoszláv Vajdaságban, 1944–1989*

A történelmi Magyarország területének – Horvátország nélkül – 6,5%-a (21 ezer km²: a Muravidék, a baranyai háromszög, a Bácska és a volt Temesi Bánság harmadrésze), 1,5 millió lakossal, akiknek egyharmada volt magyar, az 1918. december 1-jén kikiáltott Szerb–Horvát–Szlovén Királyság részévé vált, s a szerb katonai megszállást a trianoni béke szentesítette.

E déli területeket – a Szerémséget és Szlavóniát is beleértve – a 10. század végén vették birtokukba a magyarok, és fél évezreden át ez volt a magyar királyság legfejlettebb és leggazdagabb része. A török előrenyomulás következményeként a 15. századtól megjelennek a délszlávok (szerbek, bunyevácok, sokácok) és a románok, akik 1526 és 1690 után ottomán, majd osztrák császári kiváltságokkal felruházva (szabad határőrök a Bécsből igazgatott Határőrvidéken) egyre nagyobb számban telepednek meg az elnéptelenedett, elvadult tájon, bár a török adóösszeírások és osztrák katonai felmérések egyaránt bizonyítják a magyarok folyamatos jelenlétét. A 18–19. századi szervezett telepítéssel és belső vándorlással elsősorban németek érkeztek, de jöttek a történelmi Magyarország és a Flandriáig terjedő birodalom minden részéből. A szlovákok, románok és ruszinok mellett főként magyarok: kunsági, viarsarki, dunamenti, nógrádi és székely földnélküliek, szegedi paprika- és dohánytermesztők, makói hagymások. A jó természeti adottságok, a szorgalmas népesség és a kiemelkedően gyors fejlődés és beruházások eredményeként ez az etnikailag legtarkább országrész vált a 20. század elejére az Osztrák–Magyar Monarchia éléstárává, fejlett ipara és bányászata mellett.

Jugoszlávia megalakulásakor – Szlovéniával és Zágráb környékével – a Vajdaság (Bánát, Bácska, Baranya) volt az új állam legfejlettebb, leggazdagabb országrésze. Itt volt legmagasabb a városlakók aránya s legsűrűbb a vasúthálózat.

* Ez a tanulmány *A magyar nemzeti kisebbségek Kelet-Közép-Európában* című kötethez készült.

Megjelent a Magyar Kisebbség, Kolozsvár 1997/3–4. (Új sorozat, III. évfolyam 9–10. számában) 233–257. o.

A Franciaországra és kisantanti szövetségeseire támaszkodó királyi Jugoszlávia valójában egy Belgrádból kormányzott Nagy-Szerbia volt, ahol politikai gyakorlattá vált a nemzetek és a kisebbségek egymás ellen való kijátszása és szembefordítása. A többnyelvű és -kultúrájú Vajdaságban (Vojvodina), ahol egyharmad–egyharmad arányban éltek magyarok, délszlávok, valamint németek és más nemzetiségek, a fő veszélyt a magyarokban látták, és gazdasági-társadalmi-kulturális erejének megtörésére törekedtek. Ezt szolgálta – az egyébként szükséges – földreform, a magyarok szervezeteinek-pártjainak felosztatása, az iskolák államosítása és szerb nyelvűvé tétele s több más magyarelles intézkedés. S mindez egyet jelentett a Párizs környéki békék kisebbségvédelmi rendelkezéseinek semmibevevélével.

A feloldhatatlan belső ellentétek miatt legyengült és magára hagyott Jugoszlávia 1941 áprilisában a német és olasz támadás következtében széthullott. Az önálló horvát állam megalakulása után magyar csapatok vonultak be a Délvidékre. A II. világháború előtt és alatt Magyarországhoz visszakerült területek közül egyedül a Bácskában bontakozott ki – nem jelentős méretű – partizánharc 1941 júliusától a kommunisták szervezésében, a Szovjetunió tehermentesítésére. Ennek elfojtása szolgáltatott ürügyet a Titel környéki (Zsablya, Csurog) és újvidéki „tisztogatásokra” és megtorlásra 1942 januárjában, melyeknek mintegy 3300 ember esett áldozatul, köztük 2500 szerb. A háborús viszonyok (deportálások, kiutasítások, betelepítések, internálások, behívások, rekvirálások) is hozzájárultak az egyes nemzetiségek közti viszony megromlásához, de a példátlan méretű és kegyetlenségű szerb bosszúra a hírhedtté vált „hideg napok” és az „újvidéki razzia” adták az indíttatást.

Az 1944 őszén (Horvátországban és Szlovéniában 1945 tavaszán) *lezajlott tragikus eseményeket* a legutóbbi évekig a hallgatás és elhallgattatás árnya borította. A túlélők még barátaikkal, szomszédaikkal sem mertek ezekről beszélni, az elkövetők egy része pedig még mindig a hatalmi szervekben tevékenykedett. Tény, hogy a magyar és német csapatok visszavonulása után a magára hagyott, fegyvertelen magyar és német lakosság semmiféle ellenállást nem tanúsított (nem úgy, mint a csetnikek és a kommunista partizánok 1941-ben). Akiknek fél-nivalójuk volt, azok elmenekültek; a javarészt Magyarországról odahelyezett állami alkalmazottak a kiűrés során távoztak.

A csaknem minden magyar- és németlakta helységben elkövetett szörnyű kínzások, tömeges kivégzések egyik vezető motívuma a bosszú volt, a másik a megfélemlítés, a harmadik s talán legfontosabb pedig a potenciális vezetők tervszerű likvidálása, cselekedeteiktől függetlenül. Ezt látszik igazolni, hogy sok helyre – így például Bezdánba – kész halállistákkal érkeztek, amelyeken szerepeltek a magyar uralom alatt valamilyen tisztséget betöltők (gazdaköri, ipartestületi, presbitériumi elnökök, Hangya-szövetkezeti vezetők, népművelők, papok,

értelmiségiek, sőt gimnazisták is), vagy egyszerűen a helybeliek által elfogadott hangadók, közvélemény-formálók. 1944. október 18-án kezdődött meg a németek és magyarok táborokba gyűjtése. Hivatalos kimutatás szerint az 1948-ig működött 41 vajdasági munkatáborban 140 ezer német és több ezer magyar dolgozott; közülük nagyon sokkal betegség és éhezés végzett. Összegezve: a magyar etnikum vérvesztése megközelíti az 50 ezer főt (a frontokon elesettek, fogoly- és munkatáborokban elpusztultak 25–30, a megtorlások áldozatai 17–20 ezer), a magyar nyelvű zsidóság a 16–20 ezret. 30–40 ezren – köztük az 1941-ben oda telepített bukovinai székelyek, a hadifogságból visszatértek, 1948–1949-ben a Tito helyett Sztálint választók – Magyarországra menekültek. A jugoszláviai németek háborús veszteségét 200–250 ezerre teszik.

Noha a felülről kialakított partizánmítoszban helyet kapott a magyarság is a Petőfi-brigád révén, még évekig „a fasiszta megszállókkal” való együttműködés vádjá nehezedett rá, és helyi kilengések, bosszúállások keserítették életét. (1947-ben például az újvidéki református egyházközség kurátorát azzal a váddal hurcolták el, hogy a Karadjordjević-dinasztia híve.) 1948–49 után az „informbűrösök” elleni harc jegyében pusztult el sok száz magyar a börtönökben és a Goli otokon. (Börtönsziget az Adrián – a jugoszláv „gulág”.)

Az ártatlan áldozatok számát soha nem lehet pontosan megállapítani. Írásbeli dokumentumok alig maradtak fenn (ha voltak is erre vonatkozó feljegyzések, titkos jelentések, azokat már jó ideje megsemmisítették, vagy Belgrádba szállították); a halotti anyakönyvekbe általában más halálokot vezettek be. A Magyarországra eljutott korabeli jelentések eltúlzott adatokat tartalmaznak. A valós adat megközelítésére a legjobb módszer a Matuska Mártoné, a *Magyar Szó* munkatársáé: végigjárta a magyarok lakta településeket, beszélt a szemtanúkkal, leszármazottakkal, az így kapott számokat összegezte – a végeredmény 17 ezer körül volt. Levéltári kutatások és visszaemlékezések alapján hasonló adatokhoz jutott Mészáros Sándor történészprofesszor. Ennek és más megfontolásoknak az alapján túlzottnak tekinthető a most forgalomban lévő 40 ezres szám; *a megtorlásoknak áldozatul esettek száma nem haladhatja meg a 20 ezret*, de ez is ötszöröse az 1942 januárjában elpusztultakénak. A népszámlálási adatok szerint Újvidéken 1941 és 1953 között 9 ezerrel, a zsbajai járásban 1910 és 1961 között több mint 4 ezerrel, a titeliben több mint ezerrel, Bezdánban 1910-től 1981-ig 2200-zal csökkent a magyarok száma.

Végül felvetődik a felelősség kérdése. A történeteket semmiképpen sem lehet a helyi lakosság, a csetnikiek (ha néhányat ilyen váddal ki is végeztek közülük) vagy a kisebb rangú parancsnokok egyéni túlkapásainak tulajdonítani. A JKP tartományi bizottságának egyik vezetője, N. Petrović „idegen elemek tíz- és száz-ezrei”-ről ír, szörnyetegekről, árulókról és renegátokról, „akikkel népünk örök időkre életre-halálra szemben áll... Energikus intézkedésekre van szükség ahhoz,

hogy biztosítsuk (...) a Bánát, Bácska és Baranya szláv és délszláv jellegét” (*Slobodna Vojvodina*, 1944. okt. 28.). A magyarok, németek, horvátok, szlovének, szerb csetnikiek, bosnyák muzulmánok, bolgárok-macedónok és albánok százezreinek haláláért Titót és a partizánhadsereg vezérkarát, azaz a sztálini szovjet gyakorlatot követő, sőt azon esetenként túltevő kommunista pártvezetést terheli a felelősség (Tito főparancsnok 1944. október 17-én írta alá a „katonai közigazgatás”, valójában a rendkívüli, pontosabban a törvényen kívüli állapot bevezetéséről szóló rendeletet Bácska-Bánát-Baranyában), végső fokon pedig a szövetséges hatalmakat, amelyek D. Mihailovićot és a londoni emigráns kormányt cserbenhagyva, mindvégig ezt a véreskezdő diktatúrát támogatták.

Az új, titóista Jugoszlávia megszervezésének pozitív és negatív hatásai egyaránt érvényesültek a *Vajdaságban*, amely az 1943-as jajcei AVNOJ-határozatnak (amely többek között döntött Jugoszlávia háború utáni szövetségi átszervezéséről) megfelelően *autonóm tartományi státust kapott Szerbián belül*. Területi összetétele megváltozott: a Horvátországhoz csatolt Dél-Baranya helyett a csaknem tisztán szerb lakta Szerémség lett harmadik egysége (igaz, Zimonyt és környékét, valamint a Bánságnak egy tekintélyes darabját a Temesig Nagy-Belgrádkhoz csatolták).

A bácskai-bánáti részen gyorsan és anyagi pusztítás nélkül vonultak át a hadi események. Az épen maradt üzemek közül azonban sokat leszereltek és elvittek, hogy ezáltal is gyorsítsák az elmaradott déli területek felzárkózását. A gazdasági fejlődést visszavetette a magas gazdasági és munkakultúrával rendelkező németiség kiirtása-elmanekülése.

1944 és 1948 között 40 ezer déli telepese család (likaiak, boszniai szerbek, crnagorácok) 200 ezer tagja között 385 ezer hektár földet osztottak szét Vajdaságban és Szlavóniában, a földbirtokosok, a németek, a bankok és az egyházak (túlnyomóan a római katolikus) birtokait. Ennek egytizenegyedét kapta 18 ezer magyar földnélküli. A korszak pozitívuma, hogy – a németeket leszámítva – nem került sor nagyarányú kitelepítésekre, lakosságcserére.

Ennek ellenére mintegy 40 ezren kerültek át Magyarországra, főként az 1941–1944 között oda helyezettek, a magyar hadseregben szolgáltak és családtagjaik. Az elmenekült csángókat-székelyeket a részben kiürült baranyai-tolnai sváb falvakban telepítették le.

A beáramlás délről folytatódott: még 1953 és 1971 között is több mint félmillióan költöztek be a Vajdaságba, s ez a folyamat azóta is tart, sőt 1991 után fel erősödött.

Ennek következtében *a magyarság egyre reménytelenebb kisebbségbe szorult: a tartományon belüli egykori egyharmados aránya 1981-re egyötöd alá süllyedt*. 1961 óta a jugoszláviai magyar kisebbség nemcsak a többségi nemzet(ek)hez viszonyított arányában, hanem abszolút számában is fogy. (Az 1948 és

1961 közötti viszonylag jó eredmények egyik magyarázata az, hogy az ott maradt németek többsége is magyarnak vallotta magát; kihalásuk-kivándorlásuk viszont a csökkenő tendenciát erősítette.) Ennek okai:

- az alacsony születésszám, a negatív előjelű népszaporulat (az 1970-es évtizedben – 1,9 ezrelék; szerbek: 6,6, albánok: 29);
- a legrosszabb népesedési mutatók (öngyilkosság, terhességmegszakítás, válás, elöregedés);
- a külföldi munkavállalás és kivándorlás lehetősége;
- az egyre gyorsuló asszimiláció, amelynek fő megjelenési formája a vegyes házasság (a Vajdaságban minden harmadik!), az elköltözködés és a „jugoszláv” nemzetiségi kategória választása.

1981-ben 385 ezren vallották magukat magyar nemzetiségűnek a Vajdaságban. E számból le kell vonni a külföldön élőkét-dolgozókat (13 700), akiknek egyharmada – ezt mutatja a tapasztalat – nem tér vissza. Mirnics Károly vizsgálatai alapján ez a kiáramlás-kintmaradás nemcsak elvitte az 1960-as években még meglévő minimális természetes szaporulatot, de több tízezerre tehető a magyarság számára így elveszettek száma. A semleges – és a hatalom által erőltetett – „jugoszláv” kategória mögött viszont 20–30 ezer magyar rejtőzött, főként Szabadkán, Zomborban és környékén. (Vegyes házasságban élők, abból származók, a hatalomtól függő helyzetben lévők.)

Gazdasági viszonyok

Mezőgazdaság

1946-ban a Vajdaság megművelhető területének 14,2%-a állami birtok: 33,7%-a a 34 holdas „maximumosoké”; 10,7%-a a 10 hold körüli gazdáké, 22,7%-a a 4–8 holdasoké, míg a 4 holdnál kevesebbel rendelkezők osztoztak a földterület 18,7%-án. E háztartásokban 110 ezer ember élt, s egy főre alig fél hold jutott. Az erőszakos kollektivizálás és a kötelező beszolgáltatás a síkvidéki, jó terméseredményeket felmutató Vajdaságot jobban sújtotta, mint az ország hegyvidéki tájait. Másrészt az is igaz, hogy az 1953 utáni szabadabb légkörben a farmergazdálkodásra áttérés feltételei is jobbak voltak, bár az egy háztartásban élők által művelhető földterület felső határa 10 hektár (17 hold) volt 1988-ig. A nagyüzemi művelésre legalkalmasabb Vajdaság termőterületének 1/3-a „társadalmi tulajdon”-ba került. A mezőgazdaságból élők számaránya állandóan csökkent: három évtized (1951–1981) alatt majdnem 20% alá. (1971-ben a tartomány aktív népességének még 44,2%-a dolgozott a mezőgazdaságban; ezzel az európai ranglista végén helyezkedett el, Görögország, Románia és Albánia előtt.)

Voltak időszakok, amikor a földműves családból származó fiatalok 90%-a elhagyta a mezőgazdaságot, s a szerb többségű és jellegű városokban és külföldön nézett munka után. Ennek ellenére az 1980-as évek közepén a mezőgazdasági termelés és az élelmiszeripar adta a társadalmi termék 40%-át. 1981-ben a megművelhető földterület 60%-a volt magánkézben (Jugoszláviában 80% fölött); az átlagos birtoknagyság 3,2 hektár (kb. 5,5 hold); 10 hektár fölötti mindössze 2% volt. Jellemző volt a földterület mind kisebb parcellákra való feldarabolódása: a gazdaságok kétharmadában átlagosan 1,3 hektárt műveltek. A magyarok egyharmada egyéni gazdálkodó volt; ehhez járult a kétlaki, ingázó „félparasztok” széles rétege, s így érthető az a megállapítás, hogy a magyar aktív népesség fele az élelmiszer-termelésből vagy az ezzel szoros kapcsolatban álló tevékenységekből élt.

Nemzeti jövedelem, beruházás, infrastruktúra

1947-ben az egy főre eső nemzeti jövedelemben a Vajdaság Szlovénia mögött a második helyen állt; az utóbbi évtizedekben a 3. helyre szorult, alig maradván le Horvátország mögött, annak ellenére, hogy a fejlett területek közül egyedül itt maradt huzamos időn át a jugoszláviai alatt az egy főre eső beruházás értéke. A többi országrésztől jelentősen elmaradva, 1948 és 1972 között a Vajdaság évi össztermék-növekedése 5,1–6,2%-os volt. Szabadka és környéke – tágabb értelemben az egész magyar többségű Észak-Bácska – 60 éven át, 1914-től az 1970-es évek közepéig visszamaradt a gazdasági fejlődésben. Annak üteme itt még a 70-es évek elején is csupán 2,4%-os volt. Az 1980-as évek közepén kezdődött visszaesés máig tart.

Az ország területének 8,4, lakosságának 1953-ban 10, 1985-ben 8,8%-át kitevő autonóm tartomány 1953-ban (amikor szűkebb Szerbia 25, Horvátország és Bosznia-Hercegovina 20-20%-kal részesedett) az összberuházások 3,6, az 1960-as évek második felétől az 1970-es évek végéig 9%-át kapta, növekvő arányban; az 1981–1984-es időszakban pedig elérte a 9,7%-ot. A magyar többségű „községek”-ben (kisebb járás; általában egy városi jellegű település és vonzáskörzete; számuk a Vajdaságban 50 körül, magyar többségű 7–9) a 70–80-as években az egy főre eső beruházás, s azon belül az ipari beruházás terén lényegesen jobb volt a helyzet, 115–200%-kal. Ugyanakkor az infrastrukturális beruházások (közlekedés, távközlés, lakásépítés, kereskedelem, közszolgáltatások) a tartományi átlag felét sem érték el az 1977–1985-ös időszakban; 1985-ben már csak 30% körül voltak. A 80-as évek közepén megindult a mezőgazdasági beruházások reálértékének csökkenése. A korszak egészére elmondható az, hogy a magyar többségű körzetekben az egy főre eső nemzeti jövedelem 20%-kal meghaladta az országos átlagot, de a beruházások a jugoszláviai átlag 60%-a körül mozogtak

(1955-ben csak 42% volt), így a megtermelt javak értékének csupán felét kapták vissza. Az út- és bolthálózat átlagos és kielégítő. Korszerű utak tekintetében Ada, Topolya, Kanizsa és Óbecse, a kereskedelmi forgalomban Zenta volt a legjobb helyzetben.

Beruházást és infrastrukturális fejlesztést tekintve, térben és időben kiugró különbségeket találunk: a legtöbbet Óbecse, Topolya és Csóka kapta, a legkevesebbet következetesen Kanizsa és Kishegyes; Zenta és Ada a középen helyezkedtek el. Hasonlóan alakultak az egy főre eső nemzeti jövedelem értékei is. Az ipari termelés növekedése az 1980-as évek első felében lelassult, sőt helyenként csökkent a termelés – ez a jelenség az 1980–1990-es évek fordulóján általánossá vált.

Az 1965-ös gazdasági reform bevezetését követően Jugoszláviában általános és elfogadott jelenség volt a *munkanélküliség*. A Vajdaságban ezek száma az 1970-es évek közepétől mindig meghaladta a 70 ezret, 5,5%-os arányuk pedig az országos átlagot. A 80-as évek elején évente több mint 3%-kal nőtt a munkanélküliek száma, s 1987-ben megközelítette a 95 ezret; súlyosbítja a helyzetet, hogy többségük iskolából frissen kikerült és szakképzettséggel rendelkező fiatal. A foglalkoztatottak száma stagnált, az elmúlt években pedig csökkent. A feleslegessé váló munkaerőt a *mezőgazdaság* sem tudta felvenni. 1983–1985 óta az „autonómista”, majd az új vezetés voluntarista, kalandor agrárpolitikája, az infláció és az értékesítési nehézségek miatt egyre súlyosbodó válsághelyzetben van. A takarmány, a növényvédő szer, a műtrágya és az üzemanyag ára gyorsabban növekedett, mint a növényi és állati termékeké; egyre nehezebb hitelhez jutni, s a magas kamatok miatt fokozódott az eladósodás. Az 1980-as évtizedben a mezőgazdasági és az agráripari termékek részesedése a tartomány exportjában közel a felére csökkent, mivel nem versenyképesek a világpiacon, s hiányoznak a termelés biztonságos feltételei. Az egyetlen pozitív változás: az 1988. november 25-i alkotmánymódosítás a földmaximumot 30 hektárra emelte, s ezzel út nyílt a fejlődőképes, rentábilis farmergazdaságok kialakulására. Politikai okokból viszont irreálisan magasán tartották az átvételi árakat; ugyanakkor az összeomlás szélén álló szerbiai gazdaság szanálására, a koszovói rendkívüli állapot pénzelésére a vajdasági jövedelem egyre nagyobb hányadát vonták el; becslések szerint ez már 1989 végére elérte a 25%-ot.

Mindezek együttes hatására a mezőgazdasági jellegű és magyar többségű körzetek (Magyar- és Törökkanizsa, Csóka, Kishegyes, Topolya) lakossága az elmúlt két évtizedben 2–9%-kal csökkent; a mezőgazdasági népesség fogyása 11–14%-os volt. (A 12 ezres Magyarkanizsán az 1970-es évek közepén a munkanélküliek száma 600 körül volt, s átlagban ezren dolgoztak külföldön.) A hagyományos paraszti életforma megszűnésével, a közelmúltig még jórészt zárt, a legtöbb esetben nemzetiségileg homogén falusi-mezővárosi településszerkezet felbomlásával a kisebbségi lét utolsó bástyái is ledőlnek.

Társadalmi helyzet

A vajdasági magyarok rétegzettsége-iskolázottsága rendkívül elmaradott, a hátrányos társadalmi helyzetet újratermelő struktúrát mutat. Körükben a legmagasabb a mezőgazdaságban – annak is a magánszektorában – és az iparban dolgozó szakképzetlen munkások aránya a Vajdaságban, de a másik két köztársasághoz tartozó területeken is. 1968-ban a magyaroknál a fizikai munkás – szellemi dolgozó arány 82:18, a jugoszláviai 70:30-cal szemben. 1981-ben a Vajdaságban foglalkoztatott magyarok 56%-a betanított és szakképzett munkás, fizikai dolgozó volt. Ezeknek csaknem fele szakképzetlen volt – e téren csak az albánok álltak mögöttük. Csak a legalacsonyabb diplomás kategóriában, a szakmunkásokat tekintve álltak a magyarok az országos átlag fölött, minden másban mélyen alatta; így például a középiskolát végzettek száma a jugoszláviai átlag felét, az egyetemet és főiskolát végzetteké annak harmadát is alig érte el. A magyar volt az egyetlen nemzetiség, amelynél nem csupán a 10 ezer lakosra jutó egyetemisták száma maradt el az országos átlagtól (58:86), de számuk csökkent (1963: 2913; 1968: 2700). Ez a tendencia a következő évtizedben megfordult, a főiskolát végzettek belépésével. Az 1980-as évek első felében ismét csökkent az egyetemi-főiskolai hallgatók létszáma: a tartományban 14, a magyaroknál 12%-kal. Az 1984–1985-ös tanévben a Vajdaság 1000 lakosára 16, 1000 magyarra nem egészen 9 egyetemista-főiskolás jutott; nemzetközi összehasonlításban mindkét szám rendkívül alacsony – az utóbbi egyenesen aggasztó. A magyarok részaránya az országban diplomát szerzettekben belül mindig is alacsonyabb volt 1-1,5%-kal, s az egyébként is alacsony vajdasági átlag felét sem éri el. Még rosszabb a helyzet a posztgraduális fokozatok terén. 1981-ben az egyetemet és középiskolát végzettek nemzetiségen belüli aránya a Vajdaságban:

magyarok:	3,8%	14,8%
szerbek:	6,7%	21,5%
„jugoszláv”-ok:	7,7%	27,7%

Az 1960–1970-es évek fordulóján, amikor a magyarok tartományon belüli aránya még meghaladta a 20%-ot, a községi közigazgatásban dolgozók 6,5–17%-a, a tartományi hivatalokban alkalmazottak 8%-a, a gazdasági vezetők 10,3%-a volt magyar. (1963-ban a tartományi szerveknél dolgozók 4,5, a községekben alkalmazottak 12,6%-a volt magyar.) A Vajdaság társadalmi viszonyainak elmaradottságát mutatta, hogy 1984-ben az 1000 lakosra jutó foglalkoztatottak száma nem érte el a 300-at (Szlovéniában ez meghaladta a 600-at, Horvátországban az 500-at); ezen belül halmozottan hátrányos helyzetre utal, hogy a társadalmi szektorban foglalkoztatott magyarok aránya mindenütt

alatta maradt népességen belüli arányának, és 1976 óta állandóan csökkenő tendenciát mutat.

Ágazati bontásban	1976 (%)	1981 (%)
ipar és bányászat	21,7	19,4
építőipar	24	22,4
szövetkezeti ipar	22,9	21,5
közlekedés-távközlés	15,7	13,9
kereskedelem	18,2	15,7
vendéglátás-idegenforgalom	18,6	15
pénzügyi-műszaki tevékenység	15,4	13
oktatás-kultúra-tudomány	19	17,5
egészségügy-szociális ellátás	17,8	16,5
társadalmi-politikai szervezetek	14,4	12,1

A magyarok közül is sokan dolgoztak Újvidék gép-, textil-, bőr-, gumi- és élelmiszer-ipari üzemeiben, a zombori mezőgazdasági gépgyárban, könnyűipari üzemekben ott, Kulán és Verbászon. Szabadka vegyi-, élelmiszer-ipari, jármű- és villamosgép-gyártása, Nagybecskerek vasúti jármű-, mezőgazdasági gép-, szőnyeg- és cukorgyára kínált munkalehetőséget. Pancsova üveg-, elektrotechnikai, textil- és vegyipara, kőolaj-feldolgozója részben a bánáti kőolaj- és földgáz-lelőhelyek nyersanyagára települt. Az üzemekben dolgozók között sok volt az ingázó, kétlaki. A mezőgazdasági népességnek az aktív népességen belüli aránya az átlagosnál (24,7%) jóval magasabb Csókán (44,5%), Magyarkanizsán (48,7%), de Óbecsén, Topolyán és Zentán is meghaladja azt 30% körüli értékkel. Az időskorúak részesedése a mezőgazdasági háztartásokban kiemelkedően magas, Adán, Óbecsén, Topolyán és Magyarkanizsán 21%-kal (a tartományi átlag 14%). Óbecsén 1971-ben a magyarok a lakosság 62, a foglalkoztatottak 47, a társadalmi szektorban dolgozók 19%-át adták.

A szellemi-adminisztratív munkát végzők és az irányító-hatalmi pozícióban lévők között a magyarok mindig is mélyen lakossági számarányuk alatt voltak képviselve. (1981-ben a végrehajtó szervek tagjai és elnökei között 14, a vállalati igazgatótanácsok tagjai között 9,6%, 1968 óta ez az arány állandóan csökken.) Fokozottan érvényes ez a megállapítás a párttagságra, a kommunista (majd szocialista) párt, a fegyveres testületek, a közigazgatás és az igazságszolgáltatás vezető posztjait illetően, melyeket szinte kizárólagosan szerbekkel töltöttek és töltenek be.

Míg a két háború közötti időszakban a JKP vajdasági tagjainak több mint egyharmada magyar volt, tehát a magyarok – Csehszlovákiához és Romániához hasonlóan – számarányukon felül vettek részt a forradalmi mozgalomban, a titói

Jugoszláviában ez soha nem haladta meg a 9-10%-ot. Az 1970-es évek közepén Magyarokányán minden tizedik párttagot kizártak vagy kilépett. Az évtized végén Nagybecskerekben, a Bánság legnagyobb városában, melynek egyik kerülete az egykor tisztán magyarok lakta Muzslya, a magyar párttagok aránya 6,4% volt. Óbecsen ez 1,8% volt; a 19 ezer, többségében magyar földműves között mindössze 20 párttag akadt. Ez oka és következménye is a szerbek uralta társadalomban betöltött alárendelt helyzetüknek, kiszolgáltatottságuknak.

Térségünk minden országára érvényes az, hogy mind a gazdasági fejletlenség és lemaradás, mind pedig az iparosodás és városiasodás folyamata elősegíti az *asszimilációt*. Az egyik azzal, hogy el- vagy kivándorlásra, legjobb esetben ingázásra kényszerít, a másik pedig azáltal, hogy elmaradott, kisebbségek lakta körzetekbe ipart telepít, új lakónegyedeket épít, elsősorban a többségi néphez tartozók számára. A felemelkedés, az érvényesülés ára a többségi néphez való asszimilálódás, a vele való, sokszor „tüllihegett” teljes azonosulás (Rehák László kifejezése), a korábbi nemzeti(ségi) identitás feladása. A többségi – vagy ha úgy tetszik, az uralkodó nép által lakott – városokba, ipari központokba költözés és a munkássá válás, a középosztályba, esetenként a vezető elitbe való felemelkedés azonban szinte minden esetben nyelv- és kultúraváltással járt és jár együtt. Hangsúlyozottan érvényes ez az értelmiségiekre, az adminisztratív és az irányító-vezető funkcióban lévőkre, a mindenkori hatalom kiszolgáltatottjaira és kiszolgálóira.

Az asszimiláció legjellegzetesebb és legnagyobb hatású megnyilvánulási formája a vegyes házasság. A Vajdaságban ennek aránya 1956-ban 18, 1965-ben 26% volt, a 70-es évek végén pedig megközelítette a 40%-ot. S mivel az asszimiláció mindig a többségi nép felé irányul, vegyes házasság esetén a család nyelve is a többségi nyelv lesz, még két kisebbségi házastárs esetén is.

Egyházi élet

A Jugoszláviához került dél-magyarországi területeken 1923-ban a Vatikán létrehozta a bácskai (Szabadka) és a bánsági (Nagybecskerek) apostoli kormányzóságot, amelyeket a pápa 1968-ban, illetve 1986-ban püspökségekké nyilvánított, és az újonnan megszervezett belgrádi főegyházmegye alá rendelt. Az 1980-as évek végén a névlegesen római katolikusok száma a Bácskában 360 ezer (80%-uk magyar), 80 plébániával és 20 szóránygyülekezettel, a Bánságban 100 ezer (90%-uk magyar), többségük egymástól nagy távolságban lévő szórányokban. A Jugoszláviai Református Keresztyén Egyház 1933-tól egy püspökséget alkot, a Bánságtól Baranyán át a Mura-vidékig. A gyülekezetek (32 anyaegyház és 53 szórányközösség) és egyháztagok háromötöd-kétötöd arányban oszlottak

meg a Vajdaság és Horvátország-Szlovénia között. A hívek száma már a háborús események előtt egyharmadával csökkent (1971: 27 ezer, 1988: 18 600).

Az egyházakra nehezedő nyomás esetenként a szovjetunióbelit is meghaladta.

Már az 1944–1945-ös megtorlások során százával gyilkoltak le katolikus, protestáns, muzulmán, de pravoszláv papokat és világi vezetőket is a fasisztákkal való együttműködés – legtöbbször alaptalan – vádjával. Az általában egyház- és vallásellenes, ateista kommunizmus a jugoszláv gyakorlatban még kíméletlenebbül érvényesült a vallások nemzethez köthetősége miatt: a katolikus egyházat mint a horvát és a szlovén (s részben mint a magyar), a muzulmánt mint a bosnyák és albán, az ortodoxot mint a szerb és macedón nacionalizmus hordozóját üldözték. A hitoktatást gyakorlatilag felszámolták, a lelkészek templomon kívüli, társadalmi tevékenységét s különösen az ifjúság körében végzett munkáját minden eszközzel akadályozták.

Magyar nyelvű lelkészképzés nincs. Bár a Szabadkán 1965-ben újra megnyílt középfokú katolikus tanintézetben, a Paulinumban tanulók kétharmada magyar, a tanítási nyelv horvát, a magyar nyelv oktatásával. A szeminaristák Zágrábban, Djakovóban vagy nyugat-európai egyetemeken végzik teológiai tanulmányaikat. A ma szolgáló református lelkészek többsége Kolozsváron vagy német, svájci, holland egyetemeken tanult, de az 1960-as évek végétől a budapesti és debreceni teológiákat is látogathatták. Mind a katolikus, mind a protestáns lelkipásztorok többsége idős és megroppant egészségű, és csak nagy önfeláldozással, állandó utazással tudja ellátni 2-3-4, sőt ennél is több gyülekezete hitéletének irányítását. (1989-ben a 85 református gyülekezetnek 20 lelkésze és 2 világi munkatársa volt.) S csak a templomok falain belül, mert az oktató és közművelődési tevékenységből ki voltak tiltva. A vallásos-egyházi témák, tudósítások nem jelenhettek meg a tömegtájékoztatási eszközökben és a sajtóban. Az egyházi havilapok példányszáma alacsony (*Hitélet*: 14 000, *Agape*: 3500, *Református Élet*: 1600), megjelenésük akadozó, külföldre – így Magyarországra – juttatásukat gátolták.

Jugoszláviában (is) csak párttagok tölthettek be vezető állásokat, s a párttagsággal összeegyeztethetetlen volt a vallásgyakorlás, de még állásukból is elbocsátották azokat, akik templomban esküdtek, vagy egyházi tevékenységben, rendezvényen vettek részt. A kisebbségekkel szemben – legyen az magyar katolikus vagy szlovák evangélikus – mindezt még szigorúbban érvényesítették az általában délről jött, vallástalan helyi vezetők. A vallásukat gyakorlók nem szerezhettek magasabb képesítést, és a társadalom periferiájára szorultak.

Így az egyházaknak nem lehetett és ma sincs meg az a nemzeti tudatfenntartó szerepe, mint Lengyelországban vagy akár Romániában. A vajdasági magyarok több mint kilenctizedét – legalábbis névleg – összefogó katolikus egyházon belül külön problémát jelentett, hogy 1918 óta a bunyevácok adták a lelkészek

zömét, s az egyházi vezetés – a legutóbbi időkig – horvátul és horvát szellemben prédikáló papokat küldött a magyar egyházközségekbe is. Így magyarságtudat-őrző szerepe lényegében csak a kis létszámú és szétszórtan élő református gyülekezeteknek volt. Kedvező változás következett be e téren a katolikus egyházban a közelmúltban, mivel a pápa mind a bánáti (Húzsvar László, 1988), mind a bácskai (Pénzes János, 1989) püspöki székre magyar lelkészt nevezett ki. Református püspök Hodosy Imre bácsfeketehegyi lelkész.

A kisebbségi egyházak sajátos problémája – az általános elvilágiasodás mellett – a nemzeti nyelv térvesztése, fokozatos háttérbe szorulása. Az idősebb generáció kihalása és az egyre erősödő asszimiláció (vegyes házasságok) elkerülhetetlenné teszi az egyházi szolgálatok kétnyelvűvé válását, s ez a folyamat elvezethet a nyelvváltáshoz.

Oktatásügy

A magyar nyelvű általános iskolai (4, 6, majd 8 osztályos) *oktatás* már 1945-ben újraindult, sok helyen hamarjában átképzettekkel (1944 végén a Vajdaságban két magyar középiskolai tanár maradt, s a 400 tanítóból 150). Fokozatosan megnyíltak a gimnáziumok, majd a tanítóképzők (Szabadka – az 1778-ban alapított intézményben 1945 és 1974 között csaknem 1700 magyar tanítót képeztek; Újvidék, 1947–1952; Eszék-tagozat). A szabadkai tanárképző főiskolán 1968 és 1976 között 229 magyar hallgató szerzett diplomát. A vajdasági egyetem 1954-ben létesült Újvidéken, bölcsész- és mezőgazdasági karral. Az előbbin 1959-ben alakult meg a nyelv- és irodalomtanárokat, közművelődési szakembereket, fordítókat-tolmácsokat képző magyar tanszék, ahol 1961 és 1989 között 378 hallgató végzett. Munkáját nagyban segíti az 1969-ben létrehozott és később vele egyesített Hungarológiai Intézet, amelyben irodalom- és nyelvtudományi, valamint néprajzi kutatások folynak.

Az *óvodai* ellátottság a Vajdaságban sokkal jobb volt, mint az ország más területein: az 1970-es évek elején a 3–7 éveseknek 25%-át gondozták (a jugoszláviai 7%-kal szemben). A 161 magyar foglalkozási nyelvű óvodába 6168 kisgyerekek járt.

Az elemi, illetve általános iskolák és a tanulók száma az 1950-es évek elejétől állandóan csökken:

Magyar nyelven (is) oktató iskolák a Vajdaságban

tanév	iskolák	tanulók	pedagógusok száma
1953–54	286	49 690	1455
1967–68	224	42 642	2203
1977–78	172	33 200	2200
1989–90	127	26 794	1800*

* 1988-as adat

A Vajdaság magyar többségű területein kielégítőnek mondható a magyar nyelven oktató általános iskolák hálózata – bár ilyen tulajdonképpen csak 47 volt 1956-ban és 26 1970-ben, az iskolák alig 12%-a; azóta ezeket is felszámolták, így önálló magyar iskola nincs a Vajdaságban – a többi magyar tagozattal (osztályokkal) is rendelkező ún. területi iskola, s a magyarok által (is) lakott települések 40%-án csak alsó tagozat működött. A korábban önálló igazgatású magyar iskolákat az 50-es évek közepétől fokozatosan összevonták a szerb-horvát tannyelvű iskolákkal, s kialakították a *területi iskolák* rendszerét; ez a folyamat – bár az oktatás színvonalát emeli – nemzetiségi szempontból egyértelműen negatív hatású. Az elemi vagy általános iskolák ugyanis sajátos nemzetiségi intézmények, amelyeknek az oktató-nevelő munkán kívül – különösen kisebb településeken – jóval szélesebb körű művelődési-kulturális feladataik is vannak. Sok esetben az iskola az egyetlen nemzetiségi szervezet, amellyel élete során kapcsolatba kerül a kisebbségi állampolgár. Ezért pótolhatatlan az a veszteség, amit egy magyar vagy vegyes lakosságú falu magyar iskolájának vagy felső tagozatának megszüntetése okoz: a tanulók vagy a szerb-horvát tagozaton tanulnak tovább, vagy – jobb esetben – vállalják a legközelebbi magyar iskolába való bejárást, ha ezt a vonat- és autóbusz-közlekedés lehetővé teszi. Mindenképpen szegényebb lesz viszont a település magyar művelődési élete a szakképzett pedagógusok távozásával. A Vajdaságban nemritkán olyan településeken is a magyar vagy szlovák tannyelvű tagozatokat vagy osztályokat számolták fel, ahol ezek a nemzetiségek laknak túlnyomó többségben. A megmaradtak egy részében is szerb-horvátul tanítanak egy vagy több tantárgyat.

A térségünk egészére jellemző *körzetesítést* Jugoszláviában a következő érvekkel próbálták alátámasztani: az integrált, területi iskolákban:

- a tanulók könnyebben tanulják meg a másik (általában a többségi) nyelvet;
- erősödik a testvériség-egység szelleme, az internacionalizmus.

De a valós szándék az asszimiláció felgyorsítása volt.

A gyakorlatban ez szerb-horvát és nemzetiségi tannyelvű párhuzamos osztályokban folyó tanítást jelentett. Kísérletképpen egyes osztályokban minden

tantárgyat két nyelven, másokban a tantárgyak egy részét szerb-horvátul, másik részét magyarul tartották. A „szabadkai gyakorlat” néven elterjedt módszer szerint a középiskolák első két osztályában anyanyelven oktattak, míg a két felső osztályban egyre több tárgyat szerb-horvátul, a magyar szakkifejezések ismertetésével. A szakköri tevékenység, az iskolai adminisztráció és a tanári értekezletek, továbbképző előadások is kétnyelvűekké váltak a kisebbségi nyelvhasználat visszaszorulásával. Egyre több szülő íratta be/át gyermekét az ugyanazon iskolában működő szerb-horvát nyelvű osztályba. Az országos szinten is szenvedélyesen vitatott „egységes törzsanyag” bevezetése a magyar (és általában a nem-szerb) identitást megalapozó-erősítő irodalmi, történelmi és földrajzi ismeretek oktatásának térvesztésével járt.

Általános jelenség, hogy a nemzetiségi iskolák régi épületekben, korszerűtlen felszereléssel és alacsonyabb szinten oktatnak, bár tankönyveik semmivel sem rosszabbak. A továbbtanulásra és érvényesülésre vonatkozó megfontolások mellett ez a körülmény is a többségi nép iskoláiba tereli a nemzetiségi tanulókat. Sok helyen – s mindenekelőtt azokon a településeken, ahol a magyarság kisebbségben van – erősödik az a tendencia, hogy noha meg volna a lehetőség az anyanyelvi iskoláztatásra, a magyar szülők a pedagógusok agitálása ellenére is szerb-horvát tagozatra adják gyerekeiket, sőt követelik – ez előfordult a Szerémségben – a magyar nyelvű oktatás megszüntetését. Az 1980-as évek végén a vajdasági magyar gyerekeknek mintegy 25%-a nem anyanyelvén tanult; ez az arány Újvidéken, a Közép- és Dél-Bánátban elérte az 50, sőt egyes helyeken (Versec, Pancsova) a 65-70%-ot is. A nemzettudat gyengülését mutatja, hogy 1987-ben a tartományban a „jugoszláv” nemzetiségű tanulók száma meghaladta a 23 ezret. Ezek számára, és ott, ahol egyáltalán nem lehetett magyar nyelven tanulni Apatin, (Bács) Palánka, (Torontál) Szécsány, a 60-as évek közepétől megszervezték az anyanyelvápolást. A heti 2-3 órás, tanítási időn kívül tartott tanfolyamok célja az alapvető anyanyelvi-történelmi-irodalmi ismeretek elsajátítása. Ez plusz terhet jelent tanulónak és pedagógusnak egyaránt – ezért határfokuk alacsony, és az érintett tanulóknak csupán 60-65%-át sikerült bevonni ebbe az elementáris oktatási formába. A Vajdaságban egyedül Szabadkán vezették be a kétnyelvű oktatást. Az anyanyelven tanulás mellett a 18 ezer óvodás és általános iskolás „környezeti nyelv”-ként tanulta a magyart, illetve a szerb-horvátot. Hasonló volt a helyzet a középiskolákban is. A sikeres kezdeményezés nem talált követőkre, s azóta elhalt.

1970-ben a 188 vajdasági középiskola közül 4 magyar és 31 kettős tannyelvű volt. A magyar középiskolásoknak csak 54%-a folytatta tanulmányait anyanyelvén. A szerb-horvát nyelven tanulók közel kétharmada szakmunkásképző iskolába járt, mivel a magyar vidékeken, így Észak-Bácskában sem volt elég magyar tannyelvű szakoktatási intézmény.

Lényegesen kevesebb magyar tanul tovább, mint a többi nemzetiséghez tartozók. A kudarcba fulladt középiskolai reform bevezetése előtti tanévben, 1974–1975-ben gimnáziumban 2331, szakközépiskolában 1795, szakmunkás-képzőben 3198 magyar diák tanult anyanyelvén. A „középfokú hivatásirányú nevelés és oktatás”-ra való áttérés után elvben 28 szakma volt elsajátítható magyar nyelven (is), de mivel sok helyen nem érték el a nemzetiségi tannyelvű osztályok indításához szükséges minimális létszámot (15), csak szerb nyelven tanulhattak a III–IV. osztályokban, az ún. oktatási központokban. A magyarul (is) oktatók (26) területi elhelyezkedése csak az Észak- és Kelet-Bácskában lakók (vagy oda bejárók) számára tette lehetővé egy szakma elsajátítását és/vagy a továbbtanulást. Az ide járók száma rohamosan csökkent (1978: 3739; 1985: 2662). Így a többségi nyelven folyó szakoktatás kiterjesztése néhány év alatt a kisebbségi nyelvű középiskolai oktatás elsoványodásához vezetett, mivel a népszerű és jól bevált gimnáziumokat felszámolták. A kisebbségi értelmiségképzést adminisztratív eszközökkel korlátozták: így például az 1980–1981-es tanévben az ún. társadalmi tevékenységek szakiskoláinak felvételi keretét ezerrel csökkentették; népművelési szakirányra 203, fordítóira 170 fővel kevesebbet vettek fel. A 80-as évek elején 32 magyarul is oktató „egységes középiskola” működött a Vajdaságban, de azokba a magyar anyanyelvűeknek csak 70%-a járt. A kudarc nyílt beismeréseként 1987-ben visszatértek az összevont négyosztályos középiskolához, 1990-ben pedig visszaállították a gimnáziumokat. Ezzel ismét könnyebbé vált a nemzetiségi oktatáshoz megkívánt 15 fős küszöb elérése.

1945 és 1956 között 113; 1965-ig 237; majd az 1965 és 1990 közötti 25 évben újabb 1483 tankönyv jelent meg magyar nyelven a Tartományi Tankönyvkiadó Intézet gondozásában. 1967-től 1975-ig 14 saját kiadású magyar nyelvű és 364-féle magyarországi tankönyvet használhattak a vajdasági középiskolákban. Ezek behozatalát azonban 1981-től – részben a koszovói események miatt – tiltják.

Az anyaországi tankönyvek ellen – melyeket leginkább segéd- és kézikönyvekként használtak – korábban és ma is sok politikai és ideológiai kifogást hoztak fel szerb részről, de szerepet játszhatott az a ki nem mondott aggodalom is, hogy segítségükkel az oktatás színvonala a magyar osztályokban magasabb lehet, mint az államnyelvűekben.

Annak ellenére, hogy egy vajdasági törvény az 1970-es évek elején kimondta: ahol 30 hallgató kéri, ott meg kell szervezni a nemzetiségi nyelven történő oktatást, *felsőfokú tanulmányok* a Vajdaságban csak szerb nyelven folytathatók.

1953-ban Szerbia területén 511 magyar ajkú hallgató iratkozott be egyetemekre és főiskolákba, s néhány tízre volt tehető az ország többi egyetemeire, elsősorban a zágrábira járók száma.

1957-ben, amikor a magyarok részaránya a Vajdaságban még 25% körül volt; az újvidéki egyetem három kárán a magyar hallgatók száma és aránya a következő volt:

bölcsészettudományi kar	64	9,5%
mezőgazdasági kar	22	9,9%
tanárképző főiskolai kar	98	15,3%

Az 1960-as évek extenzív felsőoktatás-fejlesztésének eredményeként ugrás-szerűen nőtt, főként a főiskolákra járók száma. Magyarok is többen iratkoztak be, de számuk és arányuk messze elmaradt a többségi népekhez tartozókéétól:

1966–67	egyetem	1692	főiskola	1264
1970–71	összesen	2529	más adatok szerint	3025
1975–76		3563		9,5%
1986–87		2876		9,5%
1989–90		2678		9,4%

1970-ben a magyarok és a Crna Gora-iak lakossági részaránya Jugoszláviában azonos volt: 2,7%. A felsőfokú tanintézetekben tanulók között viszont arányuk 1,3; illetve 4,7% volt.

1971-ben az újvidéki egyetem 767 oktatója közül 73, azaz 10% volt a magyar. A bölcsészeti és természettudományi kar tanár szakos hallgatói attól az évtől kezdve egyes tárgyakat (pedagógia, pszichológia, szociológia, politikai gazdaságtan, történelem) magyar nyelven hallgathattak. A jogi karon magyar nyelvi lektorátus létesült, és egyes szaktárgyakat is magyarul adtak elő (Várady Tibor).

A szabadkai közgazdasági karon 1972-től Rehák László (hosszú ideig dékán) végzett úttörő munkát a magyar nyelvű oktatás bevezetésében. Egy-egy évfolyamon 70-80 magyar tanult, és az első két évfolyamon 8 tárgyat hallgathattak anyanyelvükön.

A szabadkai műszaki és építészeti főiskolákon 1975-től az első évfolyamon magyarul is előadtak minden tárgyat. Az 1977–1978-as tanévben Szabadkán két egyetemi karon és három főiskolán, Újvidéken öt karon és két főiskolán (köztük a Művészeti Akadémián) több mint 800 hallgató folytatta tanulmányait egészben vagy részben magyar nyelven. További 463 hallgatónak 12 lektorátus segített anyanyelve szakkifejezéseinek elsajátításában. Természetes, hogy ezek a lehetőségek növelték a továbbtanulási kedvet a magyar fiatalok körében. Az 1960-as évek végétől a 80-as évek közepéig volt lehetőség *magyarországi felsőoktatási intézményekben való önköltséges tanulásra*, zömmel a szegedi és budapesti egyetemeken, s így százak szerezhettek anyaországi diplomát. Az 1971–1972-es

tanévben 400 jugoszláviai és csehszlovákiai fiatal élt ezzel a lehetőséggel, az államközi kulturális csereegyezményekben biztosított keretszámokon felül. Az 1984–1985-ös tanévben Jugoszláviában 48 magyarországi délszláv, nálunk 179 jugoszláviai – túlnyomórészt szerbiai – magyar fiatal tanult. Ez utóbbiakból 70-en saját költségükön, annak ellenére, hogy ezt a továbbtanulási formát a vajdasági szervek adminisztratív úton akadályozták.

Az ösztöndíjak és a diákkotthoni helyek elosztásánál a vajdaságiak és különösen a kisebbségiek évtizedeken át hátrányos helyzetben voltak a Crna Gora-iakkal és boszniaiakkal szemben. Így az 1975–1976-os tanévben a kollégiumi férőhelyek 4,2%-át vehették igénybe magyarok, egyharmadát Crna Gora-iak és „jugoszlávok” foglalták el; 1980-ban a vajdasági nemzetiségi hallgatók 5, a crnagoracok 40%-a jutott kollégiumi férőhelyhez. Amikor ezt szóvá tették, az illetékesek a magyarok és a szlovákok jobb életkörülményeire hivatkoztak. A Vajdaság tehát saját, mindenekelőtt a lakosság egynegyedét kitevő nemzetiségi polgárai kárára képzett ki egyetemien és főiskoláin egy idegen mentalitású és nagy létszámú értelmiségi és vezető réteget, amely nem tért vissza az elmaradott déli területekre, hanem ott szerevezve állást magának, rontotta a vajdaságiak – elsősorban a nemzetiségi fiatalok – elhelyezkedési esélyeit, és – különösen 1988 után – magához ragadta a vezető posztokat.

Tájékoztató és közművelődés

A *Magyar Szó* 1944 decemberétől jelenik meg. Az 1960-as években joggal tartották a legjobb magyar nyelvű napilapnak. Példányszáma hétköznap 30, vasárnap 70 ezer volt a 80-as évek elején. Akkor Jugoszláviában – túlnyomóan a Vajdaságban – 45 magyar nyelvű újság jelent meg 13 668 000, s 15 folyóirat 219 000 példányban. A legérdekesebb, legjobban szerkesztett lapok közé tartozott a merész hangú cikkeket is megjelentető *Képes Ifjúság* és a szabadkai *7 Nap*. A magyar nyelvű folyóiratok közül a nagy múltú *Híd*, az *Új Symposion* és a vajdasági magyarság helyzetéről 1971-től legjobb tanulmányokat közlő *Létünk* a legszínvonalasabb. Az Újvidéki Rádió 1949 novemberétől sugározza ötnyelvű műsorát, a 80-as években napi 19 órában. Az Újvidéki Televízió 1971-ben alakult; a szintén ötnyelvű tv-adás – saját szerkesztőségekkel és műsorral – 1975-ben indult. 1987-ben heti 10 órás magyar adás, híradó mindennap, 40 fős magyar szerkesztőség. A nagyobb regionális központokban (Szabadka, Becskerek, Pancsova, Sremska Mitrovica) helyi rádióadók működnek, lapok és folyóiratok jelennek meg.

A magyar kisebbségi könyvkiadás egyik legrégebb és legeredményesebben dolgozó kiadóvállalata a Fórum. Évente 40–170 könyvet jelentetett meg, köztük 10–15 vajdasági magyar író alkotását.

Két állandó magyar nyelvű színiegyüttes játszik, a szabadkai Népszínház és az újvidéki színház magyar tagozata; az előbbi vidéki előadásokat is tartott Jugoszlávia magyarok lakta településein, amíg Ristić moderneskedő irányzata el nem sorvasztotta a magyar nyelvű hivatásos színjátszást. Ez utóbbi mellett működtek még gyermekszínházak, időszaki társulatok és 12 amatőr együttes.

Mindent egybevetve az elmúlt évtizedekben a vajdasági kisebbségeknek olyan művelődési és tájékoztatási intézményrendszere alakult ki és működött 1989–1991-ig, amely egyedülálló volt Kelet-Közép-Európában. Mindvégig fájó hiányosság maradt, hogy nem jöhetett létre önálló magyar múzeum, könyvtár, levéltár és dokumentációs bázis, amelyek otthont adhattak volna a magyar tudományosságoknak.

A jugoszláv nemzetiségi politika, az anyanemzettel való kapcsolattartás

A nemzeti önrendelkezés elvén alapuló és – papíron – az elszakadást is lehetővé tevő szövetségi államszervezet kiépítése mellett kidolgozták – és részlegesen meg is valósították – a kisebbségi jogok biztosításának alapelveit: a diszkrimináció és az erőszakos beolvasztás elítélése, a gazdasági, politikai, művelődési-nyelvi egyenjogúságra törekvés, a kettős kötődés, a nemzetiségek hídszerepének az elismerése, a többség kisebbségek iránti felelősségének deklarálása. 1959 márciusában a pártvezetés felülvizsgálta a nemzetiségi politikát, és a következő határozatokat hozta: az országon belüli nemzeti kisebbségekhez és a határokon túli jugoszláv kisebbségekhez azonos módon viszonyul Jugoszlávia; elismerik a nemzetiségek egyidejű tartozását a származás szerinti nemzethez s az állampolgárság szerinti országhoz; a vezető tisztségek betöltésekor a jövőben törekszenek a nemzetiségek mellőzésének a kiküszöbölésére; nagyobb figyelmet fordítanak a kétnyelvűség megvalósítására egyes szervezetben és intézményekben, például a bíróságokon; végül a nemzetiségek átfogó, vertikális művelődési szerveződését szükségletlennek ítélték. Ez a – Szerbiában és Macedóniában szigorú tiltásként végrehajtott – határozat volt érvényben 1989 decemberéig.

1948 után, de valójában a 80-as évek végéig, nem csupán a magyar nacionalizmus (amelyet messze a legveszedelmesebbnek tartottak) ellen küzdöttek minden eszközzel, hanem az északról fenyegető szovjet támadás elhárítását célzó állandó éberség, a gyanakvás és a fenyegetettségérzés ébrentartásával és időnkénti fokozásával (1968, 1980) nehezítették a szocialista országok népeivel való tömeges kapcsolattartást. A kisebbségek megnyerésének politikájára a nemzetközi helyzet is rákényszerítette a jugoszláv vezetést: az 1948–1949-es szakítás után a magyarok, bolgárok, albánok, de a románok és szlovákok, csehek, ruszinok anyaországaik is az ellenséges szovjet tömbben maradtak, így a túlélés

egyik eszköze volt a jugoszláv nemzeti egység erősítése, jugoszláv, macedón és vajdasági, koszovói regionális tudatú nemzetiségi értelmiség megnyerése, kinevelése. Megpróbálták kialakítani egy, a „budapesti”-vel szembefordítható, külön jugoszláviai-vajdasági magyar nemzet(iség)tudatot (Bori Imre és köre). Mivel ez kudarcot vallott, más, hatékonyabb eszközök következtek, hogy különösen az értelmiséget távol tartsák az anyanemzettől és annak kultúrájától, szellemi-politikai mozgásaitól: megfélemlítés, megfigyelés, beszámolási kötelezettség, koncepciók perek (Vicei 1976, 1988–1989; a kanizsai orgonahangverseny-ügy, 1981: magyar pedagógusokat hurcoltak meg, bocsátottak el, mert részt vettek volt tanítványuk rendezvényén).

Ez a szemlélet érvényesült a *nemzeti(ségi) alapon szerveződő, ún. vertikális* szervezetekkel kapcsolatban is. 1949 novemberétől (beszédes dátum!) eredményesen működhetett a Horvátországi Magyarok (Kultúr) Szövetsége és az Olasz Unió; 1975-től a szlovéniai magyar (és olasz) nemzetiségi oktatási és kulturális érdekközösség, a képviselőház nemzetiségi bizottsága. Ezzel szemben Macedóniában és Szerbiában – így a Vajdaságban is – az a szűkkeblű szemlélet uralkodott, amely – egy 1959-es párthatározatra hivatkozva – mereven elzárkózott minden nemzetiségi alapon létrejövő szervezet engedélyezésétől. A hivatalos érvelés szerint az bezárkózáshoz, „gettósodáshoz” vezethet, s az öngazgató társadalomban minden polgár egyformán érvényesítheti jogait, így nemzetiségi jogait is. A Vajdasági Magyar Nyelvművelő Egyesületet – pusztán azért, mert túl sok értelmiségit tömörített – időről időre nacionalizmussal vádolták, és gyors „tisztújításokkal” valósággal lefejezték, nehogy csírája lehessen egy átfogó magyar szervezetnek. A belügyi szervek – amelyeknek a hatáskörébe tartozott a kisebbségek „kézbentartása” – a félelemkeltés, atomizálás állandósítására rendszeresen beavatók a kisebbségek társadalmi-kulturális életébe: lehetetlenné tették a zentai magyar amatőr színtársulat működését (1975–1976), a dél-bánati magyar művelődési napok rendezvénysorozat; a meghurcoltatásra az is elegendő ok volt, ha egy rendezvényre, így az adai „Szarvas Gábor Nyelvművelő Napok”-ra egy nyelvű – magyar – meghívót nyomtak.

Az átfogó támadásra Illyés Gyulának a *Frankfurter Rundschau*ban (1982. december 21.), majd a *Magyar Nemzet* 1982. karácsonyi számában megjelent cikke adta az ürügyet, amelyben a vajdasági magyar „csúcserntelmiséget” is elmarasztalta az ottani magyarság romló helyzetéért. Az „illetékesek” – köztük Major Nándor, aki élet és halál ura volt a tartományban a neosztálinista- „autonomista” 80-as években, először Szeli Istvánnal akarták megírtni a számukra megfelelő választ, s az ő elutasítása után vállalta a megbízatást Bori Imre botrányos cikkével („Még Illyés Gyulától sem”).

1983 májusában – az öngazgató elvének durva megsértésével – *leváltották* a társadalomkritikát is vállaló, „lengyel szám”-ot és Illyés *Egy mondat a zsar-*

nokságról című versét megjelentető *Új Symposion* szerkesztőségét (Sziveri János, Csorba Béla). A vád: „...ellenzéki ízű anarcho-liberalista, újbalos és nacionalista gondolatok beszivárgása”. A cél a vajdasági magyar fiatal értelmiségi elit széttűzése volt. Ez a csoportosulás úgy volt európai és jugoszláv szellemiségű, hogy megőrizte magyar identitását, így szükségszerűen került szembe a Major-Bori-féle vezetéssel, amely megfélemlítéssel – lefizetéssel – szolgálatába tudta állítani az *Új Symposion* 1960-as évekbeli, renitenskedő vezetőgárdáját is. Akkorra ezek töltötték be a kulcspozíciókat a monopolhelyzetben lévő Fórum kiadóháznál és a *Magyar Szónál*. Fehér Kálmán vezérigazgató, Erdélyi Károly főszerkesztő, Bányai János, Bosnyák István, Toma János, Utasi Csaba a párt- és állami vezetés ukázat végrehajtva – több újságíró elítélő, gyalázkodó cikkek megírására és publikálására kényszerítettek, pártfegyelmiket osztogattak, az ellenszegülőket (Mák Ferenc, Hornyik Miklós, Pastyik László) állásukból – a *Magyar Szótól* és a Hungarológiai Intézetből – eltávolították, hiába állt ki mellettük a vajdasági irodalom nagy öregje, Herceg János.

Felemelte szavát a Magyar Írószövetség is, méltatva az *Új Symposion* bátorságát, újszerűségét és hídszerepét a jugoszláv népek kultúrájának magyar nyelvű tolmácsolásában. Nyugati megfigyelők tisztán látták – és a Szabad Európa Rádió ennek hangot is adott, – hogy itt nem elszigetelt, hanem összehangolt akciónál volt szó, amely a többi kisebbség, így a szlovákok és a szerbiai liberális és nacionalista értelmiség ellen is irányult: 1983 június–júliusában bezárták egy írói munkaközösség kiadóját Belgrádban, leváltották az egyik ottani irodalmi lap egész szerkesztőbizottságát, „politikai tévedései” miatt betiltották az újvidéki szerb nemzeti színház egyik előadását. Az *Új Symposion*t a kinevezett, parancsokat végrehajtó, dilettáns főszerkesztő és szerkesztőbizottság jelentéktelenné szürkítette, s csak öt év múltán újult meg, Csorba Béla visszatérével.

A kisebbségek a magyar–jugoszláv államközi kapcsolatokban

A nemzetiségi politikában kialakult elvi egyetértés mellett az el nem kötelezett, szocialista Jugoszlávia – a semleges Ausztriához és Finnországhoz hasonlóan – a lassan önállósuló magyar külpolitika számára valamiféle nagyobb mozgásteret biztosító „hátsó kapu” szerepét is játszotta a világ, az el nem kötelezettek felé, így a mindenkori magyar kormányok – különösen a Kádár–Tito-korszakban – számos gesztust tettek a fontosnak ítélt zavartalan és baráti államközi viszony megteremtéséért és fenntartásáért.

A szomszédos államok közül elsőként Jugoszláviával jött létre diplomáciai kapcsolat 1946 szeptemberében, majd több gazdasági és kulturális egyezmény

aláírása után az első barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt is déli szomszédunkkal kötöttük meg 1947. december 8-án.

Az 1948–1949-es szakítás és a nemzeti-kommunista Jugoszlávia kitaszítása, majd a fokozatos összebékélés után az 1960-as évek első felében-közepén látványos és tömegeket érintő javulás következett be az államközi kapcsolatokban: 1963-ban kulturális-tudományos együttműködési, 1965-ben idegenforgalmi egyezményt kötöttünk; 1964-ben a gazdasági, 1967-ben a műszaki-tudományos együttműködési bizottság alakult meg; 1966-ban eltöröltük a vízumkényszert. A határátkelőhelyek számát 8-ról 13-ra emeltük, az utasforgalom 4 év alatt (1964–1968) több mint tízszeresére nőtt; ebben nagy szerepe volt az ún. kishatárforgalom bevezetésének (1965).

Széles körű együttműködés alakult ki a határ menti megyék és városok, valamint a szomszédos, főleg magyarlakta területek párt- és állami vezetői, társadalmi szervezetei, kulturális intézményei, vállalatok és termelőszövetkezetei között.

A magyar kormányzat – amely szovjet nyomásra vett részt az 1968-as csehszlovákiai agresszióban – igyekezett annak a magyar–jugoszláv viszonyban való negatív hatását csökkenteni: 1969 januárjában határozat született a jugoszláviai magyarsággal kialakult kulturális együttműködés megóvására. A háromévenként megújított államközi kulturális munkatervekben rendszeresen szerepeltek a nemzetiségi együttműködésre vonatkozó megállapodások. Az egyetértés jut kifejezésre az 1976. októberi miniszterelnöki találkozóról kiadott közös közleményben: „...a két ország baráti kapcsolatainak elmélyítésében fontos szerep jut a magyarországi horvát, szlovén, szerb nemzetiségnek, valamint a Jugoszláviában élő magyaroknak. A nemzetiségek a megértés tényezői Magyarország és Jugoszlávia kapcsolatában.”

A *határ menti együttműködés* évszázadokon át gazdasági-igazgatási-kulturális egységet alkotó területek (Bácska, Dráva- és Mura-mente) között bontakozott ki a legélénkebben és általában 60–30–10%-os arányban oszlott meg a Vajdaság, Horvátország és Szlovénia között. Szervezésében kiemelkedő szerepet játszottak a testvérvárosi kapcsolatok. Az 1970–1980-as években 5 megyénknek és 21 településünknek volt élő kapcsolata a határ túloldalán fekvő, túlnyomórészt magyarlakta körzetekkel, melyek közül a legfontosabbak a Szeged–Szabadka, Baja–Zombor, Pécs–Eszék, Szombathely–Muraszombat közöttiek voltak. Az együttműködés komplex módon valósult meg, ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi vállalatok, oktatási-kulturális intézmények, állami és társadalmi szervezetek szerződéseken rögzített kooperációjával, rendszeres látogatásokkal, delegációk cseréjével. A határ menti, decentralizált együttműködés keretében realizálódott a magyar–jugoszláv árucere-forgalom közel 15%-a, évenként 100–150 millió dolláros értékben.

Az ún. *kishatárforgalom* (személyi igazolvánnyal) lehetőséget adott a nemzetiségek és anyanemzeteik közötti mindennapos és tömeges kapcsolattartásra.

Az 1980-as években a korlátozások (kötelező valutabeváltás) ellenére a két ország polgárai évente milliószámban látogattak át a szomszédos területekre, városokba. A 20 km-es korlátot egyik államban sem vették szigorúan: akadály nélkül lehetett Zágrábba, Pécsre, sőt a Balatonra vagy a tengerhez utazni, s ehhez járult még a távolabbi vidékekről útlevéllal utazók többmillió táborosa.

„Teljesebbé teszi a kapcsolatokat az a pusztán tény, hogy a jugoszláv határ nyíltan tekinthető... s ennél fogva a jugoszláviai magyarságnak a hétköznapjaihoz tartozik nem csak a rokoni, baráti, szakmai és egyéb kapcsolatok ápolása, hanem a magyarországi életkörülmények és általában az ottani életmód ismerete. Ugyanakkor... az anyanemzettel kialakított sokrétű kapcsolatok révén elősegítheti a magyar nemzet kulturális javainak és általában élettörekvéseinek szélesebb körű megismerését nálunk...” – olvashattuk a *Híd* egyik 1970-es számában.

Az igazsághoz tartozik, hogy a magyar és a jugoszláv tömegtájékoztató félrevezetően kedvező, rózsaszín képet alakított ki a problémamentes kapcsolatokról és a jugoszláviai magyarság helyzetéről, amely a legjobbnak tűnt a többi szomszédos országban élő kisebbségekéhez viszonyítva. A valóban nagyobb szabadságot élvező szlovéniai – és részben horvátországi–baranyai – magyarokról szóltak a lelkes tudósítások, de soha az ottani magyarság 90%-át kitevő szerbiai magyarok (és albánok) elnyomásáról, üldözéséről. Jellemző módon csak szlovén és horvát tudományos intézetekkel és kutatókkal sikerült közös kutatásokat végezni – terepmunkával, közös kiadványokkal – az 1980-as évek közepétől a kisebbségek életkörülményei vizsgálatára, míg a Vajdaságban ettől mereven elzárkóztak.

Manapság Szerbiában a titóizmust s különösen az 1974-es alkotmányt teszik felelőssé a kialakult válságos helyzetért, az ország széthullásáért.

Epilógus

Az 1974-es, utolsó titói alkotmányban valóban teljesültek bizonyos nemzeti-regionális-kisebbségi igények. Tény, hogy a tartományok de facto köztársasági státushoz jutottak, s ezt a kosovói albán vezetés ki is használta nemzeti céljai elérésére: albán nyelvű oktatási és kulturális intézményrendszer kialakítása, albán tudatú értelmiség képzése, szoros kapcsolatok Albániával, megkezdődött a szerbek – immár második – tömeges kiköltözése.

Az igazi ok azonban az, hogy a Szovjetunióval és csatlósaival történt szakítás ellenére *Jugoszláviában az 1980-as évek végéig egy sztálinista diktatúra élt tovább*, amely a bevezetett reformok (1950–1952–1955, 1961–1963–1965) ellenére minden alapvető politikai és gazdasági változást megghiúsított. Az 1971–1972-es tisztogatások után hatalomra került Čanadanović–Doronjski–Krunić–Major-féle vajdasági vezetés kiállt ugyan a helyi, elsősorban gazdasági érdekek

védelmében, de keménykezű elnyomó politikát folytatott a demokratizálásért küzdő értelmiségiek és a nemzetiségiek (magyarok, sőt a horvátoknak tekintett bunyevácok) ellen, megakadályozva nemzetiségi alapon létrehozandó ún. vertikális szervezeteik megalakítását, nehezítve anyanemzeteikkel fenntartott kapcsolataikat; megfélemlítésül koncepciók pereket is kreáltak.

Az ilyen légkör természetesen kedvezett a helyi túlkapásoknak, melyek következménye nem lehetett kétséges: a helyi, a községi és a tartományi képviselő-testületekbe, valamint a munkástanácsokba beválasztott magyar képviselők csupán részt vettek az üléseken, de nem álltak ki a helyi közösség vagy a magyar nemzetiség alkotmányokban biztosított jogai megvalósításáért.

Ezt az „autonomista”-neosztálinista vezetést söpörte el 1988. október 6-án a „joghurt-forradalom”: egy Belgrádból szervezett „spontán” tömegtüntetés, amelyhez a tömegeket az autóbusszokkal-vonatokkal odaszállított, főként déli telepések és leszármazottaik, felsőbb utasításra kivezényelt iskolások és munkások adták, akik természetesen arra a napra is megkapták fizetésüket. A kedélyes tüntetők között szendvicseket, üdítőt és joghurtot osztogattak – innen a név. Az új tartományi vezetés – a Crna Gora-i származású Božović kormányfővel az élen – Milošević szerb elnök szocialistának átkeresztelt, valójában központosító, nagyszerb szándékokat régi kommunista módszerekkel és hatalmi apparátussal megvalósító politikájának hű végrehajtója volt. Az azóta bekövetkezett események igazolták azt a megállapítást, hogy a tartományok autonómiáját felszámoló, 1988. novemberi alkotmánymódosítás következtében „a Vajdaság többé nem lesz olyan helyzetben, hogy döntsön társadalmi-gazdasági fejlődéséről, jövedelméről, kérdésessé válik a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúsága, és a Vajdaság elveszíti fejlesztési perspektíváit”.

Az 1989 márciusában elfogadott új szerbiai alkotmány egyértelműen Szerbia alá helyezte a két tartományt, különösen belbiztonsági, védelmi, külügyi és gazdasági-tervezési területen. Később ez kiterjedt az oktatásra, kultúrára, tömegtájékoztatásra.

A Szerbiában is meginduló demokratizálódási folyamat egyik jeleként a Szerb Kommunista Szövetség 1989. decemberi kongresszusán kimondták: nem alkalmaznak többé erőszakot a másként gondolkodókkal szemben. Ezt a *Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének* (VMDK) kezdeményező bizottsága (Ágoston András, Vékás János, Csorba Béla) úgy értékelte, nem érvényesül a tiltás a nemzetiségi alapon létrehozandó szervezetekkel szemben, és megkezdte munkáját e politikai, kulturális és gazdasági érdekvédelmi szervezet – nem párt! – megszervezésére. 1990. március 31-én Doroszlón megalakult a VMDK. Tiszteletbeli elnökévé Herceg Jánost, elnökévé Ágoston Andrást, alelnökeivé dr. Hódi Sándort és Vékás János választották.

(1996)

Irodalom

Általános feldolgozások

- Arday Lajos: A jugoszláviai magyar nemzetiség helyzete (1981). In *Jelentések a határokon túli magyar kisebbségek helyzetéről*. Budapest, 1988. /Medvetánc könyvek./
- Botlik József – Csorba Béla – Dudás Károly: *Eltévedt mezsgyekövek – Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez 1918–1993*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1994.
- Domonkos László: *Magyarok a Délvidéken*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 1992.
- Herceg János: *Embersors*. Fórum, Újvidék, 1977.
- Kocsis Károly: *Magyarok a határainkon túl*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991.
- Kövágó László: *A jugoszláviai magyarság helyzete a felszabadulástól napjainkig*. Budapest, 1973. (Kézirat.)
- Magyarok a Vajdaságban*. A *Magyar Szó* tematikus különszáma. Újvidék, 1990. március.
- Mirnic Károly: A Vajdaság sorsa a nemzetiségek sorsa. *Híd*, 1970/7–8.
- Mirnic Károly: *Kisebbségi sors*. Fórum, Újvidék, 1993.
- Vajdaság – tények és adatok*. VSZAT Tájékoztatósi Titkárság, Újvidék, 1979.

Demográfia

- Arday Lajos: *A jugoszláviai magyarság demográfiai helyzete 1944-től napjainkig*. Magyarságkutatás, 1989.
- Biacsi Sándor: *Kis délvidéki demográfia*. Szabadka, 1994. /Életjel könyvek 57./
- Für Lajos: *Menyri a sok sírkereszt? Magyarország embervesztesége a második világháborúban*. Püski, New York, 1987.
- Hódi Sándor: *Táj és lélek*. Fórum Kiskönyvtár, Újvidék, 1989.
- Matuska Márton: *A megtorlás napjai*. Fórum, Újvidék, 1991.
- Mészáros Sándor: *Holttá nyilvánítva*. HSA, Budapest, 1995.
- Mirnic Károly: *Egy asszimilálódó nemzeti kisebbség jelene és jövője: Magyarok Jugoszláviában*. VMDK Évkönyve, Újvidék, 1990.
- Mirnic Károly: Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében. *Híd*, 1970/1.

Gazdaság és társadalom

- T. Bandin: A Vajdaság gazdasága és az egységes piac. *Létünk*, 1972/1.
- Gábrriel András: *A jugoszláviai magyarlakta területek gazdasági helyzete*. Budapest, 1980. (Kézirat.)
- Petkovics Kálmán: *A mostoha barázda*. Fórum, Újvidék, 1977.
- Društveni i ekonomski razvoj SAP Vojvodine 1980–84*. Novi Sad, 1985. Statistički godišnjak Jugoslavije Beograd sorozat.
- Ua. SAP Vojvodine Novi Sad sorozat.

Ua. Kalendar Zavod za statistiku Beograd.
Vojvodina u brojkama 1952–1986. Zavod za statistiku. Novi Sad, 1987.

Oktatás és művelődés

Csorba Béla – Vékás János: *A kulturtanti visszavág – A Symposion-mozgalom krónikája 1954–1993.* Újvidék, 1994.

Székely András Bertalan: Vallás és egyház a jugoszláviai magyarság életében. *Új Symposion*, 1990/9–10.

Tóth Lajos: *Magyar nyelvű oktatás a Vajdaságban 1944-től napjainkig.* Életjel, Szabadka, 1994.

Nemzetiségi politika, kapcsolatok az anyanemzettel

Arday Lajos: Magyarok a szomszédos államokban – Külpolitikánk változása. In *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon.* Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1990.

Mirnic Károly: Autonóm nemzetiségi fejlődésünk új lehetőségei. *Híd*, 1969/1.

Mirnic Károly: A nemzetiségi kérdés útjai és útvesztői. *Híd*, 1971/5.

Rehák László: *A kisebbségek Jugoszláviában.* Novi Sad, 1967.

Rehák László: *A kisebbségtől a nemzetiségig.* Újvidék, 1978.

Rehák László: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában.* Gondolat, Budapest, 1988.

Rehák László: Kívánt segítség és hivatalos atyáskodás. *Híd*, 1970/7–8.

P. Shoup: *Communism and the Yugoslav National Question.* New York – London 1968.

